

Hovsep Hayreni: KAFKASYA'NIN DERSİM'İ DAĞLIK KARABAĞ VE YÜZ YILLIK ERMENİ-AZE- Rİ UYUŞMAZLIĞI – 6. Bölüm

Posted on 30/09/2020

Şantaj siyasetine Moskova'nın verdiği prim; Kars-Ardahan ve Nahçıvan Türk dostluğuna feda edildi... Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan karar bir gecede darbeci şekilde tersine çevrildi... İki yılda on kongre gerçekleştiren ve kendi kaderine sahip çıkmanın en etkili örneğini veren bir halka, o iradenin tam karşıtı bir şeyi referandumsuz dayatmak kendi kaderini tayin hakkının hoyratça bir ihlâliydi.

TAŞNAKLARIN İKTIDARI GERİ ALMA MACERASI VE ZARARLARI

Taşnak yönetimi 2 Aralık 1920'de Sovyet Rusya'nın Yerevan'daki olağanüstü yetkili temsilciliğiyle yaptığı anlaşma sonucu iktidarı Bolşeviklere teslim etmişti. Bu artık Ermenistan için bir dönemin kapanması, yeni bir dönemin başlamasıydı. Kansız olması da hayırlı olmuştu. Bu değişim Türk saldırısının hemen başlangıcında olabilse Kars bölgesi kaybedilmezdi.

Taşnak partili politik ve askeri şahsiyetlerin iktidarı teslim etme şartı olarak hukuki dokunulmazlık sözü almalarına ve bunu anlaşmanın bir maddesi olarak kabul ettirmelerine rağmen, çok geçmeden 1500 kadar subay Rusya içlerine sürgün edilip politik şahsiyetler de tutuklama ve kovuşturmalarla baskı altına alındı. Bundan başka kamulaştırma işleri sınıfsal-sosyal bir fark gözetmeden anarşik şekilde yapılıyor, köylülüğü mağdur ediyor ve iktidarı geri alma hırsına kapılan Taşnaklara bir isyan hareketi için kitle desteği de sağlıyordu. Ancak iki yıllık kendi iktidarı zarfında kötü bir yönetim örneği sergileyip ülkeyi yok oluşun

eşiğine getirmiş olan Taşnakların, o saatten sonra haksızlığa uğrama karşısında bile olsa kendilerini bilmeleri ve yeni felâketlere meydan vermemek için çatışmadan geri durmaları gerekirdi. Oysa onlar bu sorumluluğu göstermeyip 13 Şubat 1921’de ayaklanma başlattılar.

Zangezur’da bulunan Nijdeh, bölgenin Azeri hakimiyetine sokulmasını önlemekteki etkin rolüyle kazandığı prestiji kullanarak burada çok daha erken örgütlenme yapmış ve ayaklanmanın fitilini ateşleyen de Zangezur’dan onun silahlı güçlerinin Keşişkendi’ne yaptığı saldırı olmuştu. Hızla birçok yere yayılan isyanla yerel Sovyet yönetimleri ortadan kaldırılıyordu. 18 Şubat’ta Yerevan’ı ele geçiren Taşnaklar Sovyet Ermeni hükümetini uzaklaştırıp eski Başbakan S. Vratsyan liderliğinde “Vatanı Kurtarma Komitesi” kurmuş ve bir tür rövanşist terör rejimi başlatmışlardı. Ermeni halkının sağduyulu aydınları bu durumu kınıyor, büyük şair Hovhannes Tumanyan “bu maceraya girişenler korkunç bir suikastin kör aletleri olmuşlardır” diyor ve “Ermeni halkının artık her türlü felâketten kurtulması gerektiği bir zamanda böylesi bir felâket onun başına çöküyor” diye uyarıyordu.

Bunun nasıl bir ihanet olduğunun anlaşılması için, çıkmaza giren Taşnak yöneticilerinin kimlerden medet umduğuna bakmak yeterlidir. Çatışmaların sürdüğü ve Ğamarlu’ya çekilen Bolşevik yönetimin güç yetiremeyip Kızıl Ordu yardımını istediği durumda tekrar yenileceğini anlayan Taşnaklar, Ermeni halkının katillerine baş vuruyor ve Vratsyan’ın kendisi Kemalist hükümete gönderdiği utanç verici mektubunda “Bu başvuru ile Ermenistan Hükümeti Gümrü Antlaşması’ndan itibaren başlayan ve fakat Bolşeviklerin yönetimi zamanında engellenmiş olan dostluk ilişkilerini temel almaktadır” diyerek destek talep ediyordu.

Bu yalnız onursuzca değil, aynı zamanda aptalca bir ricaydı, zira kendi bütünlüklü çıkarları için Moskova’da çok önemli bir anlaşma ortamı bulan Kemalist yönetimin Ermenistan’ı kendine köle yapmak için bile olsa Kızıl Ordu’yla çatışması beklenemezdi. Karabekir’in esir Ermeni askerlerini iade etmesi dışında Türklere bir yardım göremediler. 2 Nisan’da Kızıl Ordu Yerevan’a tekrar hakim olup bu kanlı maceraya son verdi. Moskova’dan gelen

Aleksandr Miasnikyan başkanlığında yeni bir Bolşevik yönetim oluşturuldu. İsyanın başlangıç bölgesi olan Zangezur'a hakim olunması ise daha zaman alacak ve Haziran ayını bulacaktı.

Tartışmalı bölgeler içinde bir tek Zangezur'un Ermenistan'a kalabilmiş olmasında onun Karekin Nijdeh tarafından savunulmuş olmasının rolü inkâr edilemez. Ama Taşnakların en son maceraları ile tam da Moskova'da Türk-Rus müzakereleri olurken Ermenistan aleyhine etkilere meydan verdikleri, Kars'ın Türkiye'ye bırakılmasını kolaylaştırdıkları ve diğer tartışmalı bölgelerin Azerbaycan'a bağlanmasına dolaylı katkıda buldukları da bir o kadar gerçektir.

ŞANTAJ SIYASETİNE MOSKOVA'NIN VERDİĞİ PRIM; KARS-ARDAHAN VE NAHÇIVAN'IN TÜRK DOSTLUĞUNA FEDA EDİLMESİ

Azerbaycan lideri Narimanov Moskova'daki konferansın başladığı 1921 Şubat'ında Lenin'e iki mektup yazarak Türk-Azeri istekleri lehine etki yapmaya çalışmıştı. Birinci mektubunda "Ankaralılar İngiltere karşısında kaderlerini samimi olarak bize bağlamayı istiyor, fakat onlar için en hassas konu Ermeni meselesidir" şeklinde bir uyarı yapıyordu. Kemalistlerin bunu "bir ölüm kalım meselesi" saydıklarını ve "Eğer bu konuda taviz verirsek kitleler bizim peşimizden gelmez" dediklerini belirtiyordu. Ardından "Şüphesiz onlar Antant devletlerine karşılar, ama eğer Moskova Ermeni meselesi yüzünden onları küstürürse ümitsizlik içinde kendilerini İngiltere'nin kollarına atabilirler" diye korkutmayı da ihmal etmiyordu.

Sonra sıra gelmişti malını kıymetlendirmeye. "Ankaralılar emperyalizmin boyunduruğundan kurtulmak için mücadele eden savaşçılar olarak Müslüman doğuda gittikçe daha büyük prestij kazanıyorlar" diyor ve şöyle ekliyordu: "Biz şimdi Ankaralılardan vaz geçerse, bütün Müslüman doğudaki etkimizi kaybetmekle kalmayız, dahası karşımızda duyulmamış bir doğu cephesi açarız."

İşte böyle uyduruk payeler, abartılı övgüler ve inanılmaz senaryolarla Kemalistlerin “vazgeçilmezliği” fikrini Lenin’in beynine bombardıman edip duran Narimanov, bizli konuşarak Sovyetlerin çıkarına odaklandığı imajını vermeye çalışırken, ruhundaki asıl “biz”in ne olduğunu açık etmekten pek de sakınmamış. İleri sürdüğü kozları Moskova’da boşa çıkartmasından çekindiği Dışişleri Halk Komiseri’ne sözü getirip “Sizi peşinen uyarmalıyım ki” demiş, “Çiçerin Ermeni meselesine haddinden fazla kendini kaptırıyor ve sırf bu yüzden Ankaralılarla ipleri kopartmanın nelere yol açabileceğini hesap etmiyor.”

Mektubunun başından beri ürkütücü kurgularla caydırıcı olmaya çalışan Narimanov, en büyük şantajını da en sona saklamıştı. “Eğer ki (buradaki vurguya dikkat!) Azerbaycan’ı elimizde tutmak istiyorsak” diyordu, “Ankaralılarla, ne pahasına olursa olsun, sağlam ittifak yapmalıyız.” Yani açıkçası; “Kemalistleri tatmin etmezseniz yalnız Türkiye’yi değil, Azerbaycan’ı da kaybedebilirsiniz. Bunu istemiyorsanız Ermeni taleplerinin üstüne genel bir çizgi çekmelisiniz” demeye getiriyordu.

Buna karşılık Lenin’in ne dediğini bilmiyoruz. Mesela “Yoldaş Narimanov, anladık Türkiye’yle dostluk önemli! İyi güzel de, bu şantaj dili ne oluyor böyle?” demiş midir? Bunu gösteren bir belirti yok maalesef. Veya aynı Narimanov’un daha üç ay önceki “tartışmalı bölgelerden Ermenistan lehine feragat” deklarasyonunu hatırlatarak, ona “Bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu?” diye sorup sormadığı da belli değil.

21 Şubat tarihli ikinci mektubunda ise Narimanov’un Lenin’i ikna edecek daha etkili bir silahı vardı. “Biliyorsunuz ki Ermenistan’da Sovyet yönetimi yıkılmış durumdadır” diyor ve “bunu dikkate alarak sanıyorum ki artık Türkiye’yle müzakerelerde Ermeni meselesi rol oynamayacaktır” diye kanaatini empoze ediyordu. Burada verdiği mesaj “Ermenistan ölmüştür artık, onun cesedi üzerinden geçip gidebilirsiniz” anlamına geliyordu. Ermenistan’daki durumun yine Bolşevikler lehine değişeceği tahmin edilse bile, tam o müzakere sürecine denk gelen belirsizlik Türklerin elini güçlendirmişti. Öyle ki Çiçerin ve Karakhan’ın çabaları da Ermenistan’a hiçbir şey veremeyecekti.

Sonuç olarak, Ermeni tarafının temsil edilmediği bir platformda Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen Moskova Antlaşması, Kars ve Ardahan'ı Türkiye'ye bıraktığı gibi, Türk heyetinin ısrarlı olduğu Nahçıvan'ı da "Azerbaycan'ın himayesi altında bir özerk yönetim alanı" olarak kabul etmiştir. Daha sonra bu durum Ermenistan lehine değişmesin diye "Azerbaycan'ın bu himayeyi başka bir devlete bırakmaması" şartı da eklenmiştir. Böyle bir şartla işin garantiye alınması, yukarıda gördüğümüz "geçici taviz" söyleminin samimiyetini sorgulatan ayrı bir veridir.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti tarafından, o tarihte "bağımsız" birer cumhuriyet olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan SSC'leri adına bağlayıcı kararların alınması uluslararası diplomasi tarihinde eşine ender rastlanacak bir vesayet örneğidir. Bundan Azerbaycan kazançlı çıkarken, en çok zarar gören Ermenistan olmuştur. Türkiye, Moskova Antlaşması'nın ilerde Ermenistan'ı bağlama yönünden sorunlu olacağını dikkate alarak onun içine özel bir madde ekletip, Sovyet Rusya'nın üç Kafkas cumhuriyetine bu antlaşmanın ilgili maddelerinin kabulünü mecbur etmesini ve Türkiye ile bu temelde ayrı antlaşmalar imzalamaları için o cumhuriyetler nezdinde gerekli girişimleri yapmasını taahhüt ettirmiştir.

Türkiye için böyle bir yükümlülüğün altına da giren Sovyet Rusya yönetimi daha sonra Kars Konferansı'nın toplanmasına önyak oldu. Orada Moskova Antlaşması'nı imzalamış olan iki ülkenin yanı sıra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan SSC heyetleri de hazır bulunarak ilgili maddeleri olduğu gibi onayladılar. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması Ermenistan açısından kendi iradesi dışında belirlenmiş aleyhteki şartların zoraki kabulü, Türkiye açısından ise vesayet yoluyla alınmış tavizleri asıl muhatabına kabul ettirme belgesiydi.

300 bin göçmeni ve 20 bin yetimi barındırma sorunu nedeniyle Ermenistan'ın kendisi için çok gerekli ve üstelik yetersiz olan toprak rezervinden Türkiye ve Azerbaycan'a verilen bu tavizlerin, Sovyet Rusya tarafından güdülen merkezi stratejik çıkarlar temelinde

benimsendiği açıktır. Bu nedenle, olan biteni bütünüyle ya da esas olarak Stalin'in şahsi tasarrufu gibi görmek yanlış olur. Lenin'in çizdiği doğrultuda onun abartılı adımlar attığının örnekleri ve ulusal sorunlara ilişkin Lenin'le çelişkili görüşleri de bulunmakla beraber, Ermenistan aleyhine Kemalistlere tavizler verme konusunda ikisinin esasen hemfikir oldukları söylenebilir. Çiçerin'in Ermenistan lehine çabalarının Stalin tarafından etkisiz kılınması da, bazı sivri yönleri dışında yine merkezi politikanın gereği olmalıdır.

EŞ ZAMANLI BAŞKA İLİŞKİLER VE SÜRECE ETKİLERİ

Moskova'daki Türk-Rus görüşmeleriyle aynı zamanda, başka önemli bir konferans da Londra'da toplanmıştı. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında gerçekleşen bu konferansta İngiltere ve müttefikleri Sevr Antlaşması'nı revizyona tabi tutmak üzere Osmanlı Hükümeti yanında Ankara'nın BMM Hükümeti'ni de muhatap almaktaydı. Ankara'yı temsil eden Bekir Sami başkanlığındaki heyet, İstanbul'u temsil eden Tevfik Paşa'nın oluruyla Türkiye adına inisiyatifi tamamen ele alıp ondan sonra Antant devletlerinin tek muhatabı haline geldi.

Londra Konferansı'nda Ermenistan ve Yunanistan adına heyetler de mevcuttu. Ermeni tarafı Sevr koşullarının olduğu gibi muhafaza edilmesini savunurken, İngiltere Türklerin Ermenistan'dan yeni bölgeler işgal etmiş olduğunu hatırlatıp kendilerinin askeri müdahale yapacak durumda olmadıklarını da belirterek Sevr'den rücu etmeyi zorunlu görüyor ve artık bağımsız bir Ermenistan yerine "Türkiye'nin doğu bölümünde Ermeniler için bir ulusal ocak oluşturmak" gibi ne anlama geldiği belirsiz yeni bir öneri sunuyordu. İçeriğinin muğlaklığı bir yana, Ermeniler için öngörülen "ulusal ocak" konusunda müttefik devletler sorumluluğu birbirinin üstüne atmaya bakıyorlardı.

Fransa bunun için kendi etki alanı olmayan doğu vilayetlerini, İngiltere ise Fransa'nın denetimine bırakmış olduğu Kilikya'yı önermekteydi. Birincisinde hiçbirinin askeri-politik denetimi yoktu, ikincisinde o zamana kadar var olan Fransa ise bu konferans içinde Türk

heyetiyle yaptığı bir ön anlaşma sonucu Kemalistlerle uzlaşarak bölgeyi boşaltmanın yoluna girmiş bulunuyordu. Bu durum savunmasız kalan Ermenilerin yeniden kırılıp sürülmelerine meydan verecek; 1919 yılı başlarından itibaren Urfa, Antep, Maraş, Zeytun, Hacın, Sis, Adana gibi kentlere yeniden yerleşen soykırım mağduru 120 bin göçmen için 1921 yılı sonuna doğru yeni bir trajedi başlayacaktı. Londra görüşmelerindeki diğer müttefik İtalya ise kendi işgal güçlerini Antalya ve Konya'dan hemen çekmeyi kabul ederek 12 Mart 1921'de özel bir anlaşmayı imzalamış ve sonraki müzakerelerde Türkiye'nin lehine tavır takınmayı taahhüt etmişti.

Gidişatın böyle olduğu bir aşamada Milletler Cemiyeti'ne havale edilmek üzere ortaya atılan "Ermeniler için bir ulusal ocak" önerisinin zevahiri kurtarmaktan başka bir amacı yoktu aslında. Öyle olmasına rağmen, İngiltere karşısında Sovyet desteğini pekiştirmenin rahatlığına ulaşan Ankara bunu da kesin şekilde reddediyor ve konferans bir anlaşmaya varmadan sonuçlanıyordu. Orada Fransa ve İtalya ile yaptığı özel anlaşmalar Türkiye'nin kazancı olurken, eş zamanlı ve çok taraflı diplomasinin Türkiye'ye sağladığı avantajlar bir sonraki etapta İngiltere'nin de önceki şartlarından vazgeçmesi için zemin oluşturdu.

Kemalist Türkiye'nin Sovyet Rusya ile flört etmesi İngiltere ve müttefiklerini kışkırtıp onların kendisine daha tavizkâr yaklaşımlarına etki yapmıştı. İkili oynayıp her iki taraftan kazanmayı başarabilmesinde onun işgal ettiği jeopolitik konumun cezbedici rolü büyüktü. Bir anlamda Kemalistler bu konumu pazarlamadaki maharetleriyle hem Moskova, hem de Londra'da tavizler koparabildiler.

Öte yandan aynı günlerde İngiltere ile Sovyet Rusya arasında bir ticaret antlaşması yapıldı. Bunun da politik yönleri vardı. 25 Şubat 1921'de Gürcistan'ın Sovyetleşmesiyle Güney Kafkasya'nın bütünlüğü Moskova'nın denetimine girince İngiltere bu önemli bölgeyi kaybettiğini kabul etti ve aralarındaki gerginliği azaltmaya ihtiyaç duyan iki taraf karşılıklı tavizle bir konsensüs içine girdiler. Buna göre Sovyet Rusya İngiltere'nin sömürgelerinde ona karşı propaganda yapmaktan, İngiltere de eski Rusya'dan kopmuş olan ülkeleri

savunmaktan geri durma taahhüdünde bulunuyordu. Moskova Antlaşması ile aynı gün (16 Mart 1921’de) gerçekleşen bu uzlaşma, Ermeni ulusunun payından Türkiye’ye verilen tavizleri “dünya devrimi” adına savunanların zaten saçma olan düşüncelerini açıklamakta güçlük çekecekleri ayrı bir çelişki oluşturdu.

Bundan iki gün sonra (18 Mart 1921’de) Sovyet Rusya’nın imzaladığı Riga Antlaşması da Kızıl Ordu’nun Polonya’ya karşı bir yıldır yürüttüğü ve sonunda yenildiği savaşın bitimini sağlaması bakımından önemliydi. Bununla devrimi orta ve batı Avrupa’ya yayma hayali sönmüştü. Buna karşılık gücünü ülke içinde ve Güney Kafkasya’da yoğunlaştıran Bolşevikler belli bir istikrar sağlamayı başardı. “Savaş Komünizmi” politikaları izlenirken ülkenin ekonomisi çöküntüye uğramış, kırsal alandaki kamulaştırma ve vergiler köylü kitlelerin tepkisine yol açmıştı. Sonunda NEP (Yeni Ekonomik Politika) sürecine geçilerek bu sıkıntılar aşılmaya çalışıldı. Polonya yenilgisi aynı zamanda Sovyet Rusya’nın dış maceralar konusunda daha temkinli davranmasını gerektiriyor ve yukarda gördüğümüz diğer nedenlerle beraber onun Ermenistan için Türkiye’yle zıtlasmaktan kaçınmasına yol açıyordu. Sovyetler Kars ve Ardahan’ın iadesi için ısrarlı olsaydı Türkiye buna karşı Kızıl Ordu ile savaşmayı göze alır mıydı? O da ayrı bir soru.

ERMENİSTAN ALEYHİNE TÜRKİYE VE AZERBAYCAN’A VERİLEN TAVİZLER SOVYETLER İÇİN ZORUNLU MUYDU VE SONUNDA NEYE YARADI?

Çiçerin’in boşa çıkartılan Ermenistan lehine çabası dışında Türk heyetini sıkıntıya sokan bir şey olmazken, rahatlatan çok şeyler olmuştur. “Daha fazla zorlanırsa iplerin kopacağı ve çatışmanın kaçınılmaz olacağı” yönünde bir sonuca ulaşmak bu nedenle mümkün değil. Dönemin resmi Sovyet yorumları bile bunu ileri sürmüyor. Orconikidze’nin kısa değerlendirmesi şöyledir: “Orada biz gerçekleşmiş bir sonuçla hesap görmek zorundaydık. Taşnaklar buna göre bir antlaşma imzalamıştı. Türkler kendilerine bırakılan toprakları işgal etmişti ve Moskova’da bizimle görüşürken onları iade etmeyi kararlı şekilde reddettiler. Biz

bu yüzden Türklerle çatışmaya girmek istemedik. Bu yalnızca İngiltere ve Fransa'nın işine gelirdi”.

Evet, hafif yoklamalar sonucu Türklerin geri adım atmaya niyetli olmadığı görülmüştür belki. Ama Sovyetlere hakim olan mantık onu küstürmemek olduğu için zorlayıcı olmaktan çekindikleri ve yalnız askeri çatışmadan değil, diplomatik çekişmeden de kaçındıkları açıktır. Kars-Ardahan konusunda ileri sürülen bu mazeretin, Nahçıvan'da verilen tavizi açıklamaktan büsbütün uzak olduğunu da belirtmek gerekir. Sovyet Azerbaycan'ı tarafından iki buçuk ay önce Ermenistan'ın bir parçası olarak tanınmış olan bu bölge hakkında Sovyet Rusya istese Türklerin talebini kolayca savuşturabilir ve hiç tartışma konusu bile yaptırmazdı. Ters durumda bu tavizin mantığını Ermeni halkına açıklamaları mümkün olmayacaktı ve hiç bir zaman da olmadı.

Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'dan çok Türkiye'ye sunulan bir hediyeydi. Moskova Antlaşması'ndan önce buraya bir askeri sızma yapan Türkiye, Azerbaycan'la bir temas noktasına sahip olmak için onun Azerbaycan'a bağlı özel bir statüyle düzenlenmesini talep etti. Fakat kabul edilmezse bunu dayatacak bir gücü yoktu. Yusuf Kemal Moskova görüşmeleri için Ankara'dan ayrılırken Mustafa Kemal'e “Paşam Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse ne yapalım?” diye sorunca “Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız” cevabını almıştı. Yani Ruslar o talebi kabul etmezse Türkler masayı devirip gelecek değillerdi.

M. Kemal'in “Türk kapısı”, K. Karabekir'in “Şark kapısı” dediği Nahçıvan, Türkiye için o dönem artık sönmüş bulunan, fakat ilerisi için canlanması yine mümkün olan Turan'a açılan kapıydı aslında. Türkiye 1932 yılında İran'la kendi arasında küçük bir toprak değiş-tokuşu yaparak Ararat (Ağrı) dağının doğusundaki sınırını ince uzun bir çıkıntıyla Nahçıvan'ın kuzey-batı ucuna dayandırdı. Cadı burnunu andıran bu sokulma sayesinde daha önce küçük bir noktadan ibaret olan sınır bağına genişletti. Böylece Nahçıvan'la rahat bir kara ulaşımına sahip oldu. Sovyetler'in dağıldığı aşamada ise Nahçıvan Türkiye için bir askeri üs ve

Azerbaycan'la ortak Pan-Türkist etkinlik alanı haline getirildi.

Sovyetlerin bu dostluk antlaşmasından beklentisi Türkiye'yi kendisine yakınlaştırıp Batılı devletlere uzak tutmak ve onların elinde kendisine karşı bir saldırı üssü olmasına meydan vermemektir. Ancak o gün için buna uygun bir durum sağlanmış olsa bile, Kemalistlerin iki karşıt sistem arasındaki tercihi belliydi ve asıl stratejik işbirliğini Batılı devletlerle yapacağı da öngörülebilirdi. Sovyetler'in bu kritik evredeki desteği sayesinde kurulabilen Türkiye Cumhuriyeti daha sonra ona karşıt pozisyonlar almakta pek kaygılı olmadı. 2. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'ne karşı Almanya'yı el altından destekledi, sonra da bilindiği gibi ABD'nin sadık müttefik ve NATO'nun ileri karakolu haline geldi.

Orta vadede tamamen boşa çıkan dostluk ve ittifak hesabını bir yana koyarsak, Sovyetlerin o antlaşmadan -Batum'un Gürcistan'a geri verilmesi dışında- tek kazancı deniz ulaşımı için Boğazlardan geçiş güvencesi sağlamaya yönelik bir ön mutabakata varmak olmuştur. Bu ise Kemalistlere öyle abartılı payeler ve bol keseden tavizler vermeden, daha makul bir yaklaşımla ulaşılabilecek bir şeydi.

Bütün bu nedenlerle söylemek gerekir ki, Sovyet Rusya'nın Ermenistan aleyhine Türkiye ve Azerbaycan'a verdiği tavizler zorunlu olmadığı ve çok adaletsiz olduğu gibi, kendine getirisi bakımından da orantısız ve küçük faydaları dışında haybeye olmuştur.

DAĞLIK KARABAĞ KONUSUNDA NARIMANOV'UN BAŞ DÖNDÜRÜCÜ OYUNLARI

Nahçıvan'ın kaderi bölgenin ve parçası olduğu ülkenin iradesi dışında belirlendikten sonra sıra Dağlık Karabağ'a gelmişti. Tartışmalı bölgelerin üçüncüsü Zangezur ise Taşnak etkinliğinin henüz kırılmamış olması nedeniyle gündeme alınmamıştı.

3 Haziran 1921'de Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi'nin [RK(B)P-MK] Kafkasya Bürosu (ki bunun içinde Azeri lider Narimanov da vardı) Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğunu oybirliğiyle teyit etti. Ve ona dayanarak 12 Haziran'da Sovyet Ermenistan'ının kabul ettiği kararnamede "Azerbaycan SSC Devrimci Komitesi'nin deklarasyonu ve Ermenistan ile Azerbaycan SSC hükümetleri arasında sağlanmış anlaşma temelinde Dağlık Karabağ şimdiden itibaren Ermenistan SSC'nin ayrılmaz parçası ilan ediliyor" denildi. Bu resmi açıklama iki ülkenin yönetimleri arasında mutabakat olmadan mümkün olmazdı. Belgenin aynı zamanda Azerbaycan'ın resmi gazetesi "Bakinski Raboçi"de yayınlanmış olması da mutabakatın gerçekliğini gösterir.

Sağlanan bu netlik üzerine Ermenistan SSC hükümeti Dağlık Karabağ'da kendi adına olağanüstü yetkili bir temsilcilik oluşturdu ve bu göreve Askanaz Mravyan'ı atadı. Mravyan Tiflis'ten Azerbaycan'ın temsilcisi Ali Heydar Karayev'le birlikte Karabağ'a hareket etti. Fakat oraya ulaşmadan Karayev beraberce Bakü'ye geçmeyi ve bazı soruları Narimanov'la açıklığa kavuşturmayı önerdi. Bunun bir tuzak olduğunu sezinleyen Mravyan öneriyi kabul etmeyip yoluna devam etti. Dağlık Karabağ'a onun gelişi üç yıldır Ermenistan'la birleşme iradesini sürdüren bölge halkı tarafından nihayet o günün geldiğinin müjdesi olarak büyük coşkuyla karşılandı. Şuşi'de ve başka yerlerde bu olayı kutlama mitingleri yapıldı. Oradan yansıyan olumlu hava Zangezur'da durumu Sovyet yönetimi lehine etkileyip Taşnak etkinliğinin sönmesine de yol açtı.

Fakat, o arada ne olduysa, -kim bilir belki Zangezur'un yatıştırılmasıyla da ilgiliydi bu etken-birdenbire hava yine tersine döndü. "Karaman'ın koyunu, sonradan çıkar oyunu" özdeyişini doğrulayan Narimanov kartlarını açmaya başladı. "Dağlık Karabağ Azerbaycan bünyesinde kalmalı" açıklamasıyla tekrardan -bu defa altı ay önce yapmış olduğunun tersi yönde-şaşkınlık yarattı. Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında sınırları belirleme işini üstlenen komisyonun çalışması durdu.

Orconikidze ve Kirov 26 Haziran'da Narimanov'a çektikleri telgrafta onun süreci tıkayan bu

tavrının Zangezur'da halen nazik olan durum üzerine çok elverişsiz etki yaptığını belirterek bir an önce kendi siyasi bürosu ve halk komiserleri konseyiyle Karabağ hakkındaki görüşlerini netleştirip bildirmesini istiyor ve bir çıkış yolu olarak "Hiçbir Ermeni köyünün Azerbaycan'a, hiçbir Azeri köyünün de Ermenistan'a birleştirilmemesi" formülünü öneriyorlardı.

Narimanov ve Azerbaycan yönetimi bunu da kabul etmemek için "ekonomik faktör"ü öne sürüp bölgenin bütünlüğünün Azerbaycan'a bırakılması isteğinde ısrarlı oldu. Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı sıfatıyla diplomatik tehditkârlığa başvuran Narimanov "bu isteğin kabul edilmemesi halinde sorumluluk üstlenmeyeceğini" beyan etti. Varlığı anlamsız hale gelen komisyon dağıldı. Kilitlenen durumu açmak üzere RK(B)P-MK Kafkasya Bürosu Temmuz başında Tiflis'te yeniden toplanma kararı aldı. Ve bu defa Güney Kafkasya'daki sınır sorunlarını kesin bir çözüme bağlamak üzere Stalin devreye girdi.

DAĞLIK KARABAĞ'I ERMENİSTAN'A BAĞLAYAN KARARIN BİR GECEDE DARBECİ ŞEKİLDE TERSİNE ÇEVİRİLMESİ

4 Temmuz 1921 tarihli toplantıya Ermenistan SSC lideri (Halk Komiserleri Konseyi Birinci Başkanı) Miasnikyan ile Azerbaycan SSC lideri Narimanov özellikle çağrılmıştı. Stalin'in yönettiği, fakat oy kullanmadığı toplantıda ayrıca Orconikidze, Kirov, Makharadze, Figatner ve çoğu zaman pro-Azeri tavrıyla bilinen Nazaretyan vardı. Dört farklı şık etrafında evet-hayır oylarıyla karar alınmaya çalışıldı. Oylama sonuçları şöyleydi:

1. Bütün Karabağ'ı Azerbaycan'a bırakmak: 3 kabul, 4 ret.
2. Bütün Karabağ'da referandum yapmak: 2 kabul, 5 ret.
3. Karabağ'ın dağlık bölümünü Ermenistan'a bağlamak: 4 kabul, 3 ret.
4. Yalnız Dağlık Karabağ'da referandum yapmak: 5 kabul, 2 ret.

Böylece Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'ne dahil edilmesi ve yine yalnız Dağlık Karabağ'da referandum yapılması yönündeki şıklar kabul edildi. Her iki şıkkın kabulünde Orconikidze, Kirov, Miasnikyan ve Figatner'in oyları vardı. Dördüncü şıkta bunlara Nazaretyan da katılmıştı. Ermenistan'la birleşme iradesi açık ortada olan ve referandum halinde %94 Ermeni nüfusuyla bu yönde tercih yapacağından şüphe edilmeyen Dağlık Karabağ'ın bu sonuçtan hareketle Ermenistan'a bağlanması yönünde karar alındı.

Buna hemen orada itiraz eden Narimanov "Karabağ meselesinin Azerbaycan için önemini dikkate alarak nihai çözüm için onun RK(B)P-MK'ne havale edilmesini" istedi. Toplantıyı yapmış ve kararı vermiş olan Kafkasya Bürosu "Karabağ meselesinin ciddi anlaşmazlıklara yol açtığını dikkate alarak" bu isteği kabul etti. Buna göre Kafkasya Bürosu'nun aldığı karar onun bağlı bulunduğu RK(B)P-MK'ne götürülecek ve nihai şeklini orada alacaktı.

Fakat öyle de olmadı. Ertesi gün (5 Temmuz 1921'de) aynı bileşimiyle yeniden toplanan Kafkasya Bürosu, bu defa öncekinin yerine tam tersi bir karar aldı. Dört maddeden oluşan bu kararın esası şuydu:

"1- Müslümanlar ve Ermeniler arasında ulusal barışın gerekliliğinden, Yukarı ve Aşağı Karabağ arasındaki ekonomik bağın ve Azerbaycan'la daimi ilişkinin öneminden yola çıkarak Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan SSC sınırları içinde bırakmak ve Şuşi şehri yönetim merkezi olmak üzere ona geniş bölgesel özerklik tanımak."

Sonraki üç maddenin ikisi Dağlık Karabağ özerk bölgesinin sınırlarını ve hacmini belirlemekle ilgiliydi. Bunun tespiti ve Kafkasya Bürosu'nun onayına sunulması da Azerbaycan K(B)P-MK'ne bırakılıyordu. Bir madde de Dağlık Karabağ'a atanacak olağanüstü komiser için aday tespitiyle ilgiliydi. Bu konuda Azerbaycan ve Ermenistan K(B)P-MK'lerinin aralarında anlaşmaları öngörülüyordu.

4 Temmuz tarihli kendi kararını 5 Temmuz'da bozan Kafkasya Bürosu'nun bunu neden ve

nasıl yaptığına dair verdiği bir açıklama yoktu. Yalnızca Orconikidze ve Nazaretyan'ın kararı gözden geçirme teklifi üzerine yeni bir oturum yapıldığı belirtilmişti. Daha sonra Miasnikyan tarafından Ermenistan Komünist Partisi'nin 1. Kongresi'ne sunulan bu oturumun tutanağında son kararın yeni bir inceleme ve oylamaya da gidilmeden alınmış olduğu görülecekti. Şüphesiz üyelerin çoğunluğu bu karar değişikliğine ikna edilmiş olmalıydı; fakat bu tür kararların alınmasında kural gereği olan tartışma kayıtları gibi, oylamanın yapıldığını gösteren veriler de mevcut değildi. Bu durum büro içinde oluşan ilk iradenin belli bir zorlamayla ve kuralsız şekilde tersine çevrildiğinin belirtisidir.

STALIN'IN BELİRLEYİCİ ROLÜ VE LENİN'İN ONA DAIR ELEŞTİRİLERİ

Sorunu çözüme ulaştırması için RK(B)P-MK'ne götürme seçeneğinin bir gecede nasıl devre dışı bırakıldığı da muamma olarak kalıyor. Burada mantıken varılması mümkün olan kanaat: Narimanov'un "belki yukarda aynı karar onaylanır" endişesiyle kendi önerisini geri alıp o gece Stalin'i hemen oracıkta acil ve bağlayıcı sonuç almaya zorladığı, onun da Azerbaycan'dan yana ağırlığını koyarak kendisine yakın olan Orconikidze ve Nazaretyan'ı etki altına aldığı, böylece ertesi gün kararı gözden geçirme teklifini de onlara verdirterek yeni oturumun yapılmasını sağladığı ve alelacele sonuca gidildiğidir.

Nazaretyan'ın Azeri liderlere yakınlığı ve kabul edilen iki şıktan birine zaten ret oyu vermiş olduğu dikkate alınırsa, yeni oturum için kilit rolü oynayanın Orconikidze olduğu hemen anlaşılır. O ise kısa süre önce konuyla ilgili komisyon çalışmalarını bloke eden Narimanov'la karşı karşıya gelmiş olduğu için, burada onun tarafından değil, ancak arasının çok iyi olduğu Stalin tarafından ikna edilebilirdi. Elimizde açık kanıt yok, ama verilerin mantığı bu işi kotaranın Kafkasya Bürosu'nun toplantısına yukardan denetleyici olarak katılan Stalin olduğunu işaret ediyor.

Sovyet Ermenistan'ının lideri olarak orada bulunan Miasnikyan 10 gün sonra konuyu

Ermenistan Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ne getirmiş ve orada bu kararın “dengesiz ve temelden yanlış” olduğuna dair resmi tepki verilmiştir. Daha sonra partisinin 1. Kongresi'nde bu üzücü duruma değinen Miasnikyan, Kafkasya Bürosu'nun söz konusu oturumunda Azeri ve Gürcü bazı üyeler tarafından estirilen milliyetçi havanın, hatta açıkça Ermeni nefretinin baskın olduğunu; Komünist saflarda benzeri bir atmosferi kendisinin daha önce bulunduğu Batı Rusyada Lehler ve Yahudiler arasındaki daha kapsamlı anlaşmazlıklar içinde bile görmediğini; burada Narimanov'un istediğini elde etmek için hiç sıklımadan şantaja baş vurduğunu belirtiyor ve “Ermenistan Karabağ'ı bize bırakmazsa biz de ona petrol vermeyiz” diyebildiğini örnek veriyordu.

Miasnikyan'ın bu darbeci karar değişikliğine tepki göstermekle beraber, onu bozdurmak için Moskova'ya itirazda bulunma gibi bir çabaya girmediği görülüyor. Oysa önceki karar karşısında Narimanov'un yaptığı atağı hatırlatıp onun güttüğü çirkin siyaseti teşhir ederek bu defa da haklı temelde kendisi üst organa itirazda bulunabilir ve şahsen Lenin'e başvurarak davacı olabilirdi. Muhtemelen Stalin'in bu çabayı da boşa çıkaracağını tahmin ederek geri durmuştur.

31 Aralık 1922'de “Özerkleştirme üzerine” başlıklı bir makale yazan Lenin “Sanıyorum ki Stalin'in aceleciliği ve katıksız yönetme tutkusu yanında, herkesçe bilinen 'milliyetçi sosyalizm'e karşı hıncı (ki Stalin Rusya'yla birleşmek istemeyen azınlık ulusları enternasyonalist olmamakla eleştiriyordu-bu not da Lenin'e ait) burada vahim bir rol oynadı” demiştir. Bu değinme Dağlık Karabağ'a ilişkin olmasa da, onu kapsayan bir dizi sorunun Stalin tarafından öyle problemlerle şekilde ele alındığını akla getiriyor. Lenin bu makalesinde kendisinin hasta düştüğü 1922 Mayıs'ından sonra yarım yamalak haberdar olabildiği gelişmelere atıfta bulunarak fikirler yürütüyor. Genel olarak Kafkasya uluslarına, özelde Gürcistan'a ve onun Sovyetler Birliği'ne katılım meselesine değinirken Orconikidze'ye de benzer eleştiriler yöneltiyor ve bir yerde “Hiç şüphe yok ki bütün özerkleştirme işleri kökten yanlış ve kötü programlanmıştı” diyor. Burada muhtemelen kendisinin sağlıklı olduğu ve raporlarını izlediği 1921 yılındaki gelişmeleri de dikkate

almıştır.

Lenin'in buradaki "kökten yanlış ve kötü programlanmış" ifadesi, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'a bağlayan özerklik kararı hakkında Ermenistan K(B)P-MK'nin yönelttiği "dengesiz ve temelden yanlış" eleştirisi ile çok benzerdir. Kendi değinmesinde örnek vermese de, raporlarda rastlayıp bu tanımı benimsemiş olması mümkündür. Miasnikyan o kararın ayrıntılı bir eleştirisini şahsen Lenin'e ulaştırmış olsa ve orada Narimanov ile Stalin'in oynadıkları role dikkat çekse belki bir şeyler değiştirme şansı olur veya bu konu Lenin'in Kafkasya uygulamalarına dair eleştirisinde özel bir yer bulurdu. Fakat hiçbir şey olmaması da mümkündür. Zira biz yukarda gördük ki, Narimanov o şantajcı tarzını kendisine yazdığı özel mektuplarda Lenin'e yansıtmaktan dahi çekinmemiş ve buna karşılık hiç dokunulmamış biriydi. Bunu da herhalde sahip olduğu petrole ve "kafası bozulursa Sovyetlerden ayrılma" yönünde sakladığı koza borçluydu. Stalin'e gelince, Lenin onun ulusal sorunlara "çözümleyici değil, bastırıcı yaklaştığı" nı ve bir "Büyük Rus şovenisti gibi düşündüğü" nü belirtmesine rağmen, Milletler İşleri Halk Komiserliği'nin başında yine o bulunuyordu.

Azeri tarihçilerden Mehmetzade Mirzabala'nın şu değinmesi bu süreçle ilgili Stalin'in rolü kadar, onun ardındaki etkeni de göstermesiyle önemlidir: "... Dağlık Karabağ bölgesi ise, resmi olarak 1923'de Kemalist Türkiye ile Sovyet hükümeti arasındaki ittifak politikasının ve Orta Asya'nın Müslüman halklarını yabancılaştırmamak kaygısının etkisi altında Stalin'in uluslar komiserliğinin baskısıyla Azerbaycan'a verilmiştir."

Yazar resmi planda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bölge olarak düzenlendiği 1923 yılını temel almış, ama o süreç yukarda gördüğümüz gibi 5 Temmuz 1921 tarihli kararlarla başlamıştır. Mirzabala'nın 1938 tarihli bu değerlendirmesinin önemi, Stalin ve başında bulunduğu komiserliğin daha önce gördüğümüz Moskova Antlaşması'ndaki rolü gibi, burada da yine -Kemalist Türkiye'nin yaptığı etkiden bağımsız olmayan bir baskıyla belirleyici olduğunun Azeri bir araştırmacı tarafından belirtilmesidir.

KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKINI IHLÂL EDEN KARAR VE İÇERDİĞİ GEREKÇELERİN SAÇMALIĞI

Bu süreçte durumu belirlenen tartışmalı bölgelerin bir çoğunda referanduma gidilmemiş olması, Sovyetlerin benimsediği ve benzer durumlar için uygulamayı vadettiği “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” bakımından tutarsızlık oluşturur. Ama bunlar içinde Dağlık Karabağ en çarpıcı örnektir. Çünkü orada iki-üç yıllık direnişle ortaya konan irade bu tepeden inme kararlarla hiçe sayılmıştır. İki yılda on kongre gerçekleştiren ve kendi kaderine sahip çıkmanın en etkili örneğini veren bir halka, o iradenin tam karşıtı bir şeyi referandumsuz dayatmak kendi kaderini tayin hakkının hoyratça bir ihlâli olmuştur. Bu kararı alan Bolşevikler (ve haberdar olup göz yumduğu ölçüde Lenin’in kendisi de) gururla savundukları Leninizm’in ilkesine ihanet etmişlerdir.

Dağlık Karabağ’ın sonraki 70 yıllık statüsünü belirleyen ve ardından da bugünlere kadar çatışmalı bir sürece kaynaklık eden o talihsiz karar, hukuki açıdan olduğu kadar politik içeriği ve gerekçeleriyle de bir hilkat garibesidir.

Dağlık Karabağ ile Zangezur’un gerek tarihsel-kültürel, gerekse demografik gerçeklik bakımından Ermenistan’ın ayrılmaz parçaları olduğu açık olup birkaç defa Azeriler tarafından da kabul edilmişken, ikisi arasında Kürt nüfusun çoğunluk oluşturduğu Kelbacar-Laçin şeridini bir ayrıştırma vesilesine dönüştürüp sonuçta Ermeni ve Kürt yoğunluklu bütün dağlık bölgeyi Azerbaycan’a katmak düpedüz gaspçılıktı. Bu yönüyle bakıldığı zaman bütün dağlık bölge Ermenistan’a bağlanıp Kürtlere yoğun oldukları kazada uygun bir özerklik Ermenistan bünyesi içinde verilebilirdi.

Kararda vurgulanan “Müslümanlar ve Ermeniler arasında ulusal barışın gerekliliği” ne anlama geliyordu? Bu ifadenin hareket noktası olan trajik geçmişe bakılırsa, 1920 Şuşi Ermeni katliamı ve pek çok başka örnekle ağır mağduriyete uğratılmış olan Ermeni tarafına hakkaniyet adına daha hassas yaklaşılması gerekirdi. Böyle bir gerekçeyi daha çok onun

lehine düşünmek ve taraflar arasında yaşanmış acıları suskunlukla değil, adil bir yaklaşımla geride bırakmak anlamlı olurdu. Faturayı Ermeni halkına çıkartan kararın böyle bir mazeret ileri sürmesi tek kelimeyle trajikomik oluyordu.

“Yukarı ve Aşağı Karabağ arasındaki ekonomik bağın ve Azerbaycan’la daimi ilişkinin önemi” gibi bir gerekçe de tamamen keyfi olarak ileri sürülmüş boş ve anlamsız bir şeydi. Yukarı (Dağlık) Karabağ’ın Aşağı (Ovalık) Karabağ gibi, diğer taraftaki Zangezur ve Ermenistan’la da çok yönlü bağ ve ilişkileri vardı. Kararda sözü edilmeyen dil ve kültür bağı dikkate alınırsa, örneğin Dağlık Karabağ Ermenilerinin Ermenistan üniversitelerinde kendi dilleriyle eğitim görmeleri, orada yetişmiş kadrolardan yararlanmaları ekonomik-ticari ilişkilerden daha az önemli değildi. Kaldı ki, suni ayırma çabası dışında bütün o bölgelerin Ermenileri bir ulusal bütünlük oluşturuyordu. Azerbaycan’la ekonomik bağ adına öne sürülen petrol-gaz ihtiyacının Bakü’den karşılanmasına gelince, bütün Kafkasya ülkeleri, hatta devasa Rusya onun gazına bağımlıydı. Öyleyse hepsi ona bağlansaydı. Ekonomik bağ önde gelen bir faktörse, öte yanda Azerbaycan’la coğrafi sınırı bile olmayan Nahçıvan’ın, yanı başındaki Yerevan yerine çok uzaktaki Bakü’ye bağlanması nasıl açıklanacaktı?

Neresinden tutulsa orası dökülen kararın, tabii ki hiçbir mantığı ve kabul edilebilir yanı yoktu. Nahçıvan’ın dışarıdan “eksklav” bir bölge olarak Azerbaycan’a bağlanmasından sonra, Dağlık Karabağ’ın da “enklav” bir bölge olarak ona iç edilmesi her iki bakımdan Ermenistan’a yapılmış haksızlık oldu. Birincisini Lenin’e yaptığı baskıyla kotaran Narimanov, onunla yetinmeyip ikincisini de Stalin vasıtasıyla elde ederken tam bir milliyetçi aç gözlülük sergiledi. Ve bunu altı ay önce kendisine “büyük enternasyonalist” payesini kazandıran “Dağlık Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan’ı Ermenistan’ın ayrılmaz parçası olarak tanıyoruz” deklarasyonuna rağmen yapabildi.

1921’den 1923’e uzanan süreçte o gayrı-meşru kararın öngördüğü “geniş bölgesel özerklik” hakkının da gerek kapsama alanı, gerekse içeriği bakımından nasıl kırılarak kuşa çevrildiğini sonraki bölümde göreceğiz.

Hovsep Hayreni

27 Eylül 2020

Bölümün kaynakçası:

-Hrant Abrahamyan, Artsakhyan Goyamard (Artsakh'ın Varoluş Savaşı), Yerevan-1991;

-Bagrat Ulubabyan, Artsakhyan Goyabaykarı (Artsakh'ın Varolma Mücadelesi)- 1. Cilt, Yerevan-1994;

-Gabriel Lazyan, Hayastan yev Hay Datı, Hay yev Rus Haraberutyunneri Luysin Tak (Ermeni ve Rus İlişkileri Işığında Ermenistan ve Ermeni Davası), Yerevan-1991;

-Patrick Donabédian & Claude Mutfian, Artsakh/Histoire du Karabagh, Sevig Press-1991;

-Dr. Agop Karakaya, L'Armenie et Le Problème du Karabagh, Achkhar-28 Décembre 1991-Paris

-M. V. Arzumanyan, Daravor Goyamard (Yüz yıllık Varoluş Savaşı), Yerevan-1989;

Recep Maraşlı, Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı, Peri Yayınları- 2008;

-C. S. Kirakosyan & R. G. Sahakyan, Hayastanı Micazgayin Divanagitutyanyan yev Sovetakan Artakin Kağakaganutyanyan Pastatğterum (Uluslararası Diplomasi ve Sovyet Dış Siyaseti Belgelerinde Ermenistan) 1828-1923, Yerevan-1972.

<http://naxcivan.cg.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/208580>

-V.İ. Lenin, The Question of Nationalities or “Autonomisation”,

<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/dec/testamnt/autonomy.htm>

Yazının diğer bölümleri:

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 5](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüz yıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 4](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüz yıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 3](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 2](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 1](#)